

Evliya Çelebi'nin Filozofları

DOI: 10.26466/opus. 888519

*

Mehmet Harmancı*

* Dr. Öğretim Üyesi, NEÜ A.K. İlahiyat Fakültesi, Konya/Türkiye

E-Posta: mehmetharmanci@gmail.com

ORCID: [0000-0003-0704-6709](https://orcid.org/0000-0003-0704-6709)

Öz

Kültür tarihinin ayrılmaz parçalarından biri de bütün dalları ve dönemleriyle felsefe etkinliğidir. Felsefe disiplininin ele alınmasında da kültür tarihi göz ardı edilemeyecek bir kaynak olarak belirir. Kültürümüzün Osmanlı dönemini etraflıca ve pek çok açıdan kayda geçirmiş bir eser olan Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesini, felsefe muhtevasına katkısı ve özellikle filozoflara bakışı açısından ele aldık. Bunun felsefe-kültür tarihi ilişkisi bakımından önem arz ettiği kadar filozof biyografilerine sağlayacağı katkı bakımından da yenilikler getirebileceği düşüncesiyle konuyu inceledik. Muhteva bakımından zengin ve pek çok disipline dair verileri barındıran niteliği ile Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi, felsefe etkinliğine dair neler içermektedir; özellikle de felsefi etkinliğinin öznesi olan filozofları nasıl ele almıştır; Seyahatname'de, Antikçağ felsefesinden İslam felsefesine, hangi filozoflar karşımıza çıkmaktadır; Evliya Çelebi'nin çok geniş tuttuğu ilgi alanlarında felsefeye, filozoflara dair neler vardır?, sorularını araştırdık. Kültür tarihimizde felsefe etkinliğinin tuttuğu yeri bir eser üzerinden örneklere çalışırken, filozofların kültürümüz içinde nasıl görülüp anlaşıldığını yine aynı eser özelinde tespit etmeyi amaçladık. Felsefe ile doğrudan ya da dolaylı ilişki kurmasa da felsefeyi bir tarih, kültür ve anlatı unsuru olarak taşımış; kendi bütünlüğüne yapı taşı olarak kabul edip değerlendirmiş eserleri, felsefe tarihi ve kültürüne katkısı bakımından ele almak, eseri kendi sebebitelifinin dışında, felsefe disiplinine taşıdığı malzemeleri bakımından ele almaktır. Bu çalışmada hedeflediğimiz hususu bu bakış açısıyla da izah etmek yanlış olmaz.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Osmanlı, İslam Felsefesi, Filozof.

The Philosophers of Evliya Celebi

*

Abstract

One of the indispensable parts of cultural history is philosophical activity with all its branches and periods. Cultural history appears as a source that cannot be ignored in dealing with the discipline of philosophy. We discussed Eoliya Celebi's Book of Travels (Seyahatname), which is a work that has recorded the Ottoman period of our culture in detail and in many ways, in terms of its contribution to the content of philosophy and especially from the perspective of philosophers. We examined the subject, considering that it is important in terms of the relationship between philosophy and cultural history, as well as in terms of its contribution to philosophical biography. We investigated the following questions in the study: Evliya Celebi's Book of Travels, which is rich in content and contains data on many disciplines, includes what is related to philosophical activity; especially how he dealt with the philosophers who were the subjects of his philosophical activity; in the Book of Travels, which philosophers are included from ancient philosophy to Islamic philosophy; what are there in the areas of interests that Evliya Celebi holds very broadly about philosophy and philosophers? While trying to exemplify the place of philosophical activity in our cultural history through a work, we aimed to determine how philosophers are seen and understood in our culture in the same work.

Keywords: *Evliya Celebi, Book of Travels, Ottoman, Islamic Philosophy, Philosopher.*

Giriş

Evliya Çelebi'nin (1611-1685[?])(N. Tezcan, 2011a, s.37-38; S. Tezcan, 2011a, s.64-67, 2011, s.12) *Seyahatnâmesi*, yazıldığı tarihten günümüze kadar yavaş yavaş artan bir alakanın nesnesi olurken bu ilgi 2011 yılından sonra iyice ivmelenmiştir. Bu ivmelenmenin sebebi, 2011 yılının - UNESCO'nun o yılki kutlamalara dâhil etmesi üzerine (Kahraman, 2013, s.XXXIII)- Evliya Çelebi'nin 400. Doğum yıldönümü ([bkz: "Evliya Çelebi Özel Sayısı", 2011; Yılmaz, 2012]) olarak devlet iradesi, teşviki ve sivil toplum kuruluşlarının da iştiraki ile kutlanmış olmasındandır. Giderek artan bu çalışmaların konu çeşitliğini onlu sayılarla ifade etmek mümkündür; adetlerini ise -artık rahatlıkla- yüzlerle ifade etmek gerekecektir. Genel ağ üzerinden küçük bir araştırma bu kanaatimizi destekleyecek verilere bizi ulaştırabilecekken, müellif ve eseri üzerine münhasıran yapılmış kaynakçalara([bkz: Atsız, 2018, s.13; Dankoff ve S.Tezcan, 2011; Günaydın, 2011, s.487-519]) bakmak da aynı (Tarih, coğrafya, topoğrafya diye başlayan konular dökümü; büyü, sihir, tılsım hatta acayibü'l-mahlûkata kadar çeşitlilik arz etmektedir ([Örnek olarak bkz: Diniz, 2017; Dülger, 2006]) sonuca kolayca ulaştırabilir.

Onlarca konu başlığının, tez, makale, kitap, vb. türlerde, yüzlerce eserle ele alınıp incelenmiş, üzerinde kalem oynatılmış olduğu gerçeği; eser ve müellifi üzerine yapılacak araştırma ve çalışmalar için bir kifayet noktasına ulaşıldığını söylememize imkân vermez. Zira hâlâ ele alınacak konusu, değinilecek pek çok yönü vardır. Sözgelimi bunca çalışma, inceleme, eser arasında felsefeye dair bir başlık bulamazsınız. Belki şöyle söylemek gerek, biz bulamadık. Bu çalışmaya bizi yönelten fikir de buradan doğdu. Belki gözümüzden kaçmış birkaç çalışma olabilir. *Seyahatnâmenin* cesameti ve ehemmiyeti dikkate alındığında, bir konunun, gözden kaçacak, kıyıda köşede kalacak, ihmal edilebilir düzeyde bir yer tutacak denli az ele alınmış olması da yeterince işlenmediğinin kanıtı sayılmalıdır. İşin aslı, ümran ve irfanımızın önemli bir envanteri olan bu eser, halkiyat ve harsiyatımızın da vazgeçilmez kaynaklarından. Çünkü Çelebi, Semih Tezcan'ın da ifade ettiği gibi, bir tarih kitabı, bir coğrafya risalesi ya da herhangi bir bilim dalına hasredilebilecek bir eser vermemiştir. Evliya Çelebi, koskoca bir edebi eser meydana getirmiştir. Eşi benzeri olmayan bir eser. Bunu yaparken de her şeyi yazınuna mal-

zeme olarak almış, her şeyden yararlanmayı bilmiştir. (S. Tezcan, 2011, s.19). Bunun içindir ki *Seyahatnâme*, birkaç bilim disiplinine sıkıştırılabilecek gibi, belli yönleri üzerine birkaç çalışma ile de hakkı verilmiş sayılabilecek bir eser değildir. Edebiyattan felsefeye ([bkz: Taşdelen, 2013, s.9-15]) pek çok geçişlerle okunmaya müsait bir eserdir.

Abdürrahim Karadeniz'in bütün bir seyahat türü eserlerinin umumu için yaptığı, "gezi edebiyatı; tarihî, dinî, coğrafi, kültürel, antropolojik, etnografik ve siyasal-politik içeriğinden ötürü pek çok disiplinin yakın ilgisini çeker." (Karadeniz, 2021, s.38), tespiti en çok da Evliya Çelebi'nin eseri için geçerlidir dersek, haksızlık etmiş olmayız umarım. Bu cümleden olmak üzere, bir de felsefe nazarıyla bakarsak *Seyahatnâme'*ye, neler girer görüş alanımıza? *Seyahatnâme* felsefe namına neler barındırır? Felsefemize neler kazandırabilir? Felsefe nazarıyla bir esere bakmak hangi anlamları taşıyabilir, bizim ifadeye çalıştığımız bunlardan hangisidir? Bunun üzerinde de biraz durmak gerekir.

Bir esere felsefe için baktığımızda, ilk beklenti onun, felsefeye ait bir eser olduğudur. Yöntemi, terimleri, meseleleri ve konusu itibarıyla felsefeye ait bir eser olduğunda; bu nitelikleriyle ve doğrudan felsefe çerçevesinde ele alırız. Özel bir örneğe bile gerek olmaksızın umumiyetle uygulanagelen işlemin ifadesidir zaten. Oysaki *Seyahatnâme'*ye felsefe nazarıyla bakmazdan evvel zaten bildiğimiz bir şeydir, onun felsefe eseri olmadığı, böyle bir amaç ya da iddia ile kaleme alınmadığı.

Bir başka, felsefece bakmak ve o nazarla eseri ele almak biçimi de yukarıda sözünü ettiğimiz şekilde, teknik anlamda felsefe disiplinine ait olmamakla birlikte, muhtevası ve taşıdığı muhtemel gizli yükünün, imkânlarının felsefe etkinliğine hazır malzeme sunduğu yönünde bir beklentiye dayanır. Bunu Filozof Rıza Tevfik'in (d./ö. 1869-1949), Oğlanlar Tekkesi Şeyhi İbrahim Aksarayî'nin (ö. 1065/1655) şiirleri üzerinden geliştirmeye çalıştığı ve özgün felsefemiz olarak nitelediği yazıları ile örnekleyebiliriz. Zira Şeyh İbrahim Aksarayî'nin şiirleri felsefilik muradı ile değil, irşat maksadı ile dile getirilmiş, nazma çekilmişlerdir. Ancak Rıza Tevfik, oradaki bahisleri ve muhtevayı, felsefi tartışmaların çerçevesine oturtulabilir ve bu meyanda ele alınabilir görmüş ve göstermeye çalışmıştır. (Bölükbaşı, 2015, s.176, 342, 346, 351.) Benzeri bir çabayı, Nihat Keklik'in (d./ö. 1926-2017), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ile Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) hakkında kaleme aldığı çalışmalarında da görürüz.

Keklik de tasavvuf diye tasnif edilen bu müellefatın aslında İslam felsefesine aidiyetini incelemeye ve ispatlamaya koyulmuş bu yolla İslam felsefesinin sahasını da yeniden ele almayı, düşünmeyi gerektirecek bahisler açmıştır ([bkz: Keklik, 1966, 1967]), diyebiliriz. Bu tür çalışmaları da ikinci bir yaklaşım olarak sıralayabiliriz. Şunu da eklemeliyiz ki bizim burada *Seyahatnâme*'ye felsefe nazarıyla bakmaktan kastımız, bu şık da değildir.

Sonuncu seçenek ise felsefe ile doğrudan ya da dolaylı ilişki kurmasa da felsefeyi bir tarih, kültür ve anlatı unsuru olarak taşımış ([bkz: Taşdelen, 2015, s.78-86]); kendi bütünlüğüne yapı taşı olarak kabul edip değerlendirmiş eserleri, felsefe tarihi ve kültürüne katkısı bakımından ele almak, eseri kendi sebebitelifinin dışında felsefe disiplinine taşıdığı malzemeleri, bakımından ele almaktır. Bu çalışmada hedeflediğimiz hususu bu üçüncü bakış açısıyla izah etmek doğru olacaktır. *Seyahatnâme*'nin dağarcığında, felsefe kültürüne dair bir şeyler var mıdır? Varsa neler vardır? Bu soru ile merak ile ona yönelebiliriz. Meselemiz Evliya Çelebi'nin felsefesi olmayacağı gibi, felsefe üzerine bir tartışma ya da felsefe çerçevesinde özgün bir araştırma da değildir elbette. Ancak *Seyahatnâme* kitabında Çelebi, felsefe konusunda bize malzeme sunmuş mudur; neler sunmuştur?, soruları önümüzü açabilir, ufkumuzu çizebilir.

Yukarıdaki sorulara cevaplar aramazdan evvel, belki bir konuya daha açıklık kazandırmak da fayda var. Felsefe gibi, ilimlerin anası kabul edilen ve özel tarihi 2500 yılı aşan bir disiplin daha doğrusu bir etkinlik için, çok geniş çağrışımlar getirecek, hudutları kolay fethedilemez bir alanı bahis konusu edineceksek hâlâ sınırlarımızı belirlemek, bakışımızı netleştirmek, konuyu daraltmak gereklidir. Bu noktada felsefeyi, filozoflar ile sınırlamak işe yarayabilir. Zira *Ortaçağda İslam ve Seyahat* kitabının yazarı, Touati'nin de ifade ettiği üzere, seyahat kitabiyâtı bir edebiyat türü olarak ortaya çıkarken aynı zamanda İslam dünyasındaki sîret türünün de bir uygulama alanı ve taşıyıcısı olmuştur. (Touati, 2004, s.209-211). Seyahat yazını bir yanda da portreler galerisi, ilmi rical kaynağı, biyografi/teracim kayıtlarının tutulduğu eserler özelliği de taşır dersek yanlış söylemiş olmayız. Hele söz konusu olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi* ise. Bu meseleyi açmak üzere, önce Çelebi'nin tahrir ve telifine biraz daha yakından bakmalıyız.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi

Seyahatnâme sahibinin, tarihî pek çok şahsiyete nispetle, kendi beyanına dayanılarak daha iyice bilinen hayatı hakkında Atsız (d./ö. 1905-1975) şunları kaydetmiş: "Padişah imamı olan Evliya Mehmed Efendi'den dolayı Evliya adını almıştır. Evliya Çelebi'nin babası olan Saray Kuyumcubası Derviş Mehmed Zillî; Evliya Mehmed Efendi'nin yakın dostu idi. Bu sebeple oğluna Evliya adını verdi. Evliya Çelebi 25 Mart 1611'de, İstanbul'da, Unkapanı'nda doğdu. Ailesinin kökü Kütahyalıdır. Fetihden sonra İstanbul'a yerleşmişlerdir. Fakat Kütahya'nın Zereğen Mahallesi'ndeki evlerini muhafaza etmişlerdir." (Atsız, 2018, s.9-10). Yazının devamında öz bir surette Çelebi'yi tanıtan Atsız, onun vefat tarihini, Prof. Cavid Baysun'un *MEB İslam Ansiklopedisi*ndeki, kaleme aldığı ilgili maddeye (Baysun, 1993, s.406) atıfla, 1682 olarak bildirir. Sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda bu vefat tarihinin giderek ötelendiğini söylemek mümkündür.

Evliya Çelebi'nin vefatının, araştırmacılarca artık en erken 1685'e tarihlendiğini söyleyen Aslıhan ve Michael Sheridan ise ortak çalışmalarını, "Son zamanda ortaya konan kimi saptama ve belirlemelerle bu tarihin daha da geç bir tarih olabileceği önerilmiştir.", diyerek noktalarlar. (Sheridan ve Sheridan, 2011, s.35). Nuran Tezcan'ın çalışması ise daha ileri bir tarihi, daha kesin bir dille ifade eder. Tezcan, gerekçelerini ayrıştırması ile sıraladıktan sonra, onun "1687'nin son günlerinden önce ölmüş olduğu rahatlıkla söylenebilir" dedikten sonra, "kim bilir, belki de daha uzun yaşamıştır.", diyerek bitirir yazısını. (N. Tezcan, 2011a, s.42). Hülasa, Çelebi'nin tevellüdü kendi beyanına binaen, başkaca bir delile de dayanmadan, 25 Mart 1611 olarak tespit edilmiştir. Vefatı için aynı kesinlikten söz edilemez. 1682'den evvel değildir ancak 1687 ve ötesine değin muhtelif tarihlendirmeler de ihtimal dâhilindedir.

Seyahatnâmenin Tarihi

Evliya Çelebi'nin kendi beyanına dayanılarak bilinen bir başka tarih ise hem seyahatlerin hem *Seyahatnâme*'nin kronolojisi bakımından pek mühimdir. Artık kamunun meşhuru olmuş, "Seyahat ya Resûlallah!" diyerek anlattığı rüyasını Evliya Çelebi, 10 Muharrem 1040/ 19 Ağustos 1630

tarihinde gördüğünü not etmiştir. (Develi, 2012, s.20). Akabinde de ilk menzili İstanbul olan seyahatlerine başlamıştır. (Develi, 2012, s.27).

İlk seyahatlerinde İstanbul sınırları içindeki menzillere yönelen Çelebi, bu yolculuklarını elli yılı aşkın bir müddet sürdürecektir. (Duman, 2012, s.166). Karadeniz, Anadolu, Bilâdü'ş-Şam, Trakya, Balkan, İran, Kafkasya, Baltık, Almanya, Macaristan, Romanya, Yunanistan, Arnavutluk, gibi geniş bir coğrafyada sürdürdüğü cevelanı, Hicaz (Mekke-Medine) da nihayet bulur. En sonunda da Mısır'da mukim olur. (N. Tezcan, 2011b, s.116). Müellifin kendi ifadesiyle, "Rum, Arap ve Acem'de, İsveç, leh ve Çek'te, 7 iklim ve 18 padişahlık yeri 51 yıl boyunca gezip dolaşmıştır. Bütün bu gezdiği coğrafyada 147 dilden kelimeler toplamıştır.", diye de hülasa edebiliriz. (Kahraman, 2013, s.35).

Eserin yazıya aktarılması hususunda, onun bütüncül bir yapı içinde yazıldığını söyleyen Nuran Tezcan, kitaplara ayrılmakla beraber (10 Kitap) kurgusu bakımından bir bütünlük oluşturduğunu söylemektedir. (N. Tezcan, 2011b, s.116-117). Yine Tezcan'ın ifadeleriyle:

"Eserin asıl adı *Târîh-i Seyyâh Evliyâ Efendi*'dir. Eser, Evliya Çelebi'nin 1630'lu yıllarda İstanbul'dan başlayarak 1681'e (h. 1092) kadar Osmanlı Devleti topraklarında ve komşu ülkelerde yaptığı seyahatleri anlatır. Seyahatnâme, Osmanlı dünyasının geniş bir coğrafya panoraması ile yerleşim yapısını tarihî perspektiften verir ve yazarın seyahatle geçen hayatını içerir. Evliya Çelebi eserini, hayatının son yıllarını geçirdiği Mısır'da yazmış, eser 1742'de Mısır'dan İstanbul'a, Hacı Beşir Ağa'ya gönderilmiş ve onun tarafından çoğalttırılmıştır." (N. Tezcan, 2009, s.16), şeklinde konu hülasa edilmiştir.

Benzer kanaatlere sahip başka araştırmacılar da eserin seyahatlerin sonunda kaleme alındığını öne sürerler. Seyahatler sırasında tutulan ayrıntılı notlar, toplanan kaynaklar bir araya getirilerek külli bir inşa ve imla yoluna gidildiği, sonradan bütüncül şekilde telif edildiği kanaatinde dirler. (Kahraman, 2013, s.37-38). Musa Duman:

"Daha ilk cildinde İstanbul ve çevresini anlatırken zaman zaman sonraki ciltlerin konusu olan olaylara ve bilgilere yer vermesi Evliya Çelebi'nin eserini seyahatinin sonunda (Mısır?) yazdığına delil sayılabilir. (...) Yine aynı ciltte, eserini, seyahat esnasında tuttuğu notlarından, daha sonra yeniden elden geçirmek üzere temize çektiğini düşündürecek ifadeler rastlanmaktadır." (Duman, 2012, s.168), demektedir.

Seyahatnâme, Çelebi'nin 1673 yılında yerleştiği Kahire'de kitaplaşmıştır. (N. Tezcan, 2011c, s.78) Ancak bu yazım işinin tam tarihi nedir?, diye sorduğumuzda, kesin olmayan muhtelif tarihlerle karşılaşırız. Hayati Develi, hazırladığı kronolojide, "*Seyahatnâme*'nin yazımı tamamlanır." Yargısının başına koyduğu tarihi, müphemiyeti ifade edecek şekilde soru işareti ile vermektedir: "1683(?)". (Develi, 2012, s. 27; Duman, 2012, s.167). Birtakım deliller serdettikten sonra Musa Duman ise: "Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'yi ömrünün sonlarına doğru 1685'te Mısır'da tamamlamış olduğu bu ve başka dâhili delillerle ispatlanmış bulunmaktadır.", diyerek kesin bir tarih verir.

1673'ten sonra ve 1685'e değin, bütün bir kurgu ile baştan sona ilerlemek suretiyle kaleme alındığını özetleyebileceğimiz eserin, zengin muhtevası ise umumi bir kabul görmüştür. Bu hususta teferruata girmeden, araştırmamızı asıl ilgilendiren yönüyle, *Seyahatnâme*'nin muhtevasına değinmek istiyoruz. Ancak bu noktada bir hususa daha kısaca yer vermeliyiz.

Yukarıda tespitini ifadeye çalıştığımız üzere, *Seyahatnâme*'nin kaleme alındığı ilk günden itibaren, yazma ve matbu nüshalarının serencamı da ayrı, ayrıntılı ve uzun bir bahis konusudur. Konunun detaylarını, dileyenlerin bulabileceği nitelikli çalışmalara atıf vermekle ([Ayrıntılı bilgi için bkz: Demir, 2012, s.171-177; N. Tezcan, 2011b, s.119-130]) yetinip bu çalışmada yararlandığımız mütekâmil nüshaları kısaca tanıtıp zikrederrek geçmek istiyoruz.

1680'lerden günümüze, asırları aşarak kâh yazma kâh basma nüshalarla, intikal eden eserin çağdaş okura nitelikli bir neşirle ulaşması yakın sayılabilecek bir zamanda olmuştur. Tenkitli metin yayını olmasa da bu metin "güvenilir tam metin" olarak kabul görmüş bir nüsha olmuştur. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık tarafından yapılan yayımın ilk tarihi 1996'dır. Orhan Şaik Gökyay'ın hazırladığı ilk cildin basımı ile başlayan bu yayım, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff tarafından hazırlanmış, Zekeriya Kurşun ve İbrahim Sezgin de katkıda bulunmuşlardır. (N. Tezcan, 2011b, s.129-130). Yazma nüshasından Latin harflerine tam metin neşri olan bu yayımın (Evliyâ Çelebi, 2006) ardından eserin, günümüz Türkçesiyle yayımı da yapılmıştır. (Evliyâ Çelebi, 2012a). Böylece *Seyahatnâme* sadece uzmanlarının ve özel ilgi duyanların ufkuna ait olmaktan çıkarak Türkçe okurların tamamının nazarına sunulmuştur.

2013 yılında ise, dünyanın en büyük seyahat kitabı ünvanına sahip eser, Seyit Ali Kahraman tarafından yayıma hazırlanarak, bir cildi yazmalar indeksi olmak üzere altı büyük cilt halinde, Türk Tarih Kurumu tarafından indeksli tıpkıbasım şeklinde yayımlanmıştır. (Evliyâ Çelebi, 2013, s.118). Çalışmamızda başvuru kaynağı olarak yukarıda adı geçen nüshalardan yararlandık. Şimdi bu uzunca ara izahtan sonra yazıyı yukarıda bıraktığımız noktadan sürdürebiliriz.

Seyahatnâmenin “Şahıs Kadrosu”

Şehirler, kasabalar, köyler geçen Evliya'nın; coğrafyadan topoğrafya, surlardan kalelere, esatirden realiteye, masaldan tarihi vakalara, bitkilerden hayvanlara, denizlerden dağlara, nice başlıklarda hatırı sayılır miktarda malumatı toplamış ve aktarmış bir seyyah-müellif olarak; odağında insanın olduğunu söylemek malumun ilamından öteye gidemez.

Evliya Çelebi, gidip gördüğü, gezip dolaştığı illerde; oradaki insanlarla görüşmüş, onlardan dinlediklerini kaydetmiş, geçmiş insanlara, onların efsaneye menkıbeye dönüşmüş serüvenlerine, kişiliklerine dair anlatıları not etmiş, hayretlerini, endişelerini, sevinçlerini ve kederlerini nevi şahsına münhasır üslubu içinde derç etmiştir. Bu yolla hem kendisini bir insan olarak satır aralarında gayet güzel resmederken hem de anlattığı insanların geleceğe intikal edecek portrelerini sözden bir heykel, renkli ve incelikli şiirsel bir tablo gibi sayfalara nakşetmiştir.

Evliya Çelebi'nin, portreler galerisinde, kendi devrinin yaşayan şahsiyetlerinden, geçmiş zaman isimlerine kadar, yeryüzünde dolaşanlardan yeraltında ebediyete intikal edenlere, meslek erbabının yaptığı işleri ile anılmasından esatire mal olmuş tarihi şahsiyetlerin zikrine kadar pek çok şahsın, görüp tanıdıklarından duyup öğrendiklerine, ne varsa, geniş bir listesine ulaşılabilir. *Seyahatnâme*'nin sadece 1. Cildi için, yer ve şahıs isimleri indeksi hazırlayan Yücel Dağlı'nın oldukça hacimli (449 sayfa) yüksek lisans tezine (Dağlı, 1994) bakmak bile *Seyahatnâme*'nin tamamının içerdiği şahıs dökümü hakkında bir fikir yürütmemize yetecektir. Bu kabarık şahıs listesinde filozoflar kendilerine yer bulabilmiş midir, bulmuşlarsa kimlerdir onlar ve o yer ne kadardır? Evliya Çelebi'nin portreler galerisinde geleceğe taşınmış filozof suretleri hangileridir ve ne şekilde resmedilmişlerdir?

Seyahatnâmede Filozoflar

Türk Kültür Tarihi, Asya'nın derinliklerinden Afrika'ya, Avrupa'ya uzanan geniş coğrafyasında ve kadim zamanlardan günümüze ulaşan uzun müddet-i ömründe verimli bir nehir gibi insanlığa ait verileri hıfzeder ve hazmederek devirden devire taşıyagelmiştir. Bu birikimin, bu verimli insanlık müktesebatının şahitleri ise sözlü ve yazılı edebiyat mirasımız olmuştur. Bu verimler, efsaneden masala, esatirden menakıba, şiirden nesre aktarılıp korunarak, antik çağlardan Osmanlı asırlarına taşınarak günümüze ulaşırken, mazinin şahitleri olarak da bize veriler sunmuştur.

Kadim devirlerin hekimlerinden, filozoflarından; Bukrat'tan (m.ö. 460 [?]-375 [?]), Hipokrat), Calinus'tan (d./ö. 129-216, Galenos), Eflâtun-ı İlahi'den (m.ö. 427-347, Platon), Aristoteles'e (m.ö. 384-322) kadar daha pek çok şahsiyetin adının geçtiği bu eserler; kendi kültürümüzün şahsiyetlerine değin geniş bir listeyi ihtiva etmişlerdir. Sadece efsaneleşen değil, kültür tarihimiz içinde arketipleşen, lisanımız içinde mazmunlaşan bu isimleri kayıt altına almışlardır. (Onay, 1993; Zavotçu, 2006).

Osmanlı asırlarının en önemli ve değerli tanıklarından Evliya Çelebi ile en önemli kayıtlarından olan eseri *Seyahatnâme* de benzer görevleri ifa etmiştir. Onda Antikçağ filozoflarından, Müslüman filozoflara kadar belli başlı isimlere değinildiğini, çeşitli şekillerde onlardan bahsedildiğini görürüz.

Antikçağ Filozofları

Felsefenin uzunca tarihinde, en meşhur üçlüsü dersek onlara, yanlış bir yargıya varmadığımızı söyleyebilirim: Sokrates, Platon, Aristoteles, 2500 yıllık bu tarihin felsefe denilince akla ilk gelen isimleri halen bu üçlüdür. Onların, Evliya Çelebi'nin engin kayıtlarında kendilerine yer bulduklarını görürüz. Sokrates, Aristoteles ile Platon kadar yer bulmuş olmasa da, *Seyahatnâme*'nin filozoflarından söz ederken hatırı sayılır bir yere sahiptir, felsefe tarihinin en meşhur usta-çırak silsilesini oluşturmuş bu üçlü.

Sokrates (m.ö. 399): Evliya Çelebi'nin, "Sokrat" diyerek filozofu andığı ilk yerde, yukarıda sözünü ettiğimiz üçlü ile birlikte, onlara bir de Hipokrat ve Galenos'u ekleyerek zikrettiğini görürüz. (Evliyâ Çelebi, 2012a, s.14) Burada Çelebi, hekimliğin zirvesindeki beş isim olarak onları geçirir söz arasında. Devri itibariyle, hakîm sıfatının hekim (Özalp, t.y., s.100-101; Vural, 2003, s.151; Yıldırım, 2020, s.10) olarak da kullanıldığını ve filozofların kültür lisanımız içinde bu sıfatlarla anıldığını göz önünde bulundurursak, Çelebi'nin atıf ifadesi daha iyi anlaşılacaktır. Zira filozof için hakîm adı da kullanılırken aynı zamanda o, geleneksel ilimlerin umumu için de üstat olarak görülmektedir. Bu meyanda, geleneksel anlayışta filozofi, tababet ile ayrılmaz bir ilişki içinde ele alınmıştır.

Roma Kayseri Konstantin'in İstanbul surlarını inşa ettirirken vuku bulan bir hadiseden bahseden Evliya Çelebi, Sokrates'in adını geçirir. Oldukça ilginç bir sağaltım hikâyesi aktarır ([Hikâye için bkz: Evliyâ Çelebi, 2012a, s.13-14]), İmparator'a dair. İşte bu şifa arayışı öyküsünde geçen, yukarıda andığımız beş ismin ilki olarak ve hekimliğin zirvesine delalet eden bir şahsiyet olarak adından söz açılmıştır. Bir başka yerde de yine ondan hekimlikle alakalı olarak bahsedilmektedir.

Evliya, İstanbul esnafının ayrıntılı sayım dökümünü yaparken sıra, "Çok gerekli hekimbaşı esnafı" na gelir. Bu başlık altında, "Dükkân hekimleri esnafı" anlatılırken de onların pîri olarak anılan isimlerden birisi Sokrates'tir. (Evliyâ Çelebi, 2012a, s.313). Bunun gibi Konya esnaflarından bahsederken tabiplere "beden uleması" diyen Evliya, Konya hekimlerinin hazakatini anlatmak için örnek verdiği Antikçağ hakîmleridir ve kadronun bir neferi de Sokrates'tir yine. Bu kez bir farkla ki, aşağıda müstakil olarak ele alacağımız, Ebû Alî Sînâ da bu mahir isimlerin, hekimliğin arketiplerinin ([Benzer yaklaşım, taltif ve değerlendirmeler için bkz: Evliyâ Çelebi, 2012b, s.29 ve 326]) arasına katılmıştır. (Evliyâ Çelebi, 2012c, s.17).

Hekimliğin zirvesi olarak gösterdiği bu antikçağ kahramanlarını, Bitlis'i (Evliyâ Çelebi, 2012d, s.75) anlatmaya başladığında Evliya, farklı bir şekilde nitelendirecektir. Abdâl Han'ın hezarfenliğinden söz açan müellif, bu sefer eski hekimlerin, bu ismin yanında "ebced okuyan çocuk" bile olmadıklarını söyleyecektir. Eski hekimlerin arasında, Sokrates de zikredilir. (Evliyâ Çelebi, 2012d, s.81).

Böyle bir taltif ya da noksanlık beyanında bulunmadan, Hz. İdris ve Hz. Lokman'dan başlayarak sıraladığı eski zaman hekimlerinin listesi, Mısır'a gelen hekimleri bildirirken verilmektedir. Burada da Sokrates'in, hekimlik sıfatıyla anıldığı görülecektir. (Evliyâ Çelebi, 2012a, s.13).

Seyahatnâme'nin birinci kitabının konusuna uygun olarak, yine İstanbul ile ilgili bir konu çıkar karşımıza. İstanbul'un tılsımlarından bahsedilir. Bu tılsımlar sayılırken, yedinci sıradaki tılsımın tertibi de Sokrates'e mal edilir. Bu kez ondan, "Sokrat Hakîm" olarak söz edilir. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.21).

Yecüc ve Mecüc'e karşı yapılan seddin inşasından bahsederken Evliya Çelebi, Sokrates'ten, feylesof olarak bahseder. Onu, seddin yapımında akıl danışılan bir grup antikçağ filozofu arasında gösterir. Demirkapı Kalesi, o filozofların görüşlerine başvurularak bina edilmiştir. (Evliyâ Çelebi, 2012f, s.196).

Evliya Çelebi, Sokrates'e atıf yaparak, ona ve Hipokrat'a dayandırarak Berberistan Vilayetinin enlem-boylam bilgisi verirken (Evliyâ Çelebi, 2012a, s.516) onu astronomi, coğrafya, topografya gibi bilimlerle irtibatlı bir bilim adamı kimliği ile ifade etmiş olur. Bu yaklaşımı, aslında tam yerinde bir tanımla, Sokrates'i felsefe-bilimin ve felsefenin doğuş çağlarındaki vasfı ile niteleyip doğru konumlandırmaktadır.

Evliya Çelebi'nin Sokrates'i daha çok hekimdir yani tabiptir. Ancak sadece hekim değildir. Aynı zamanda devrin anlayışına uygun olarak hakîmdir. Hem akıl danışılacak bilgide ileri derecelere gitmiş bir feylesof hem de felsefenin başlangıcındaki tabiatıyla felsefe-bilime muvafık bir bilimcidir, ona göre, Sokrates. Bütün bu vasıflarını kavradığını ve böylece bir Sokrates anlattığını söyleyebiliriz. *Seyahatnâme*'de karşımıza çıkan Sokrat, geleneksel anlamda felsefeye yüklenen anlamların hepsine karşılık gelecek şekilde bir filozoftur.

Platon (m.ö. 427-347): Osmanlı Türkçesinde Platon'un, Eflâtun (İzmirli, 1997, s.26) ve Felâtun (Fatma, 2006, s.17-18) adları ile anıldığı bilinmektedir. Arapça söylenişi sırasında Platon isminin bu söyleyişlere dönüştüğü ve İslam kültür mirasına böylece geçtiği bilinmektedir. Aynı yolla, Eflâtun-ı İlahi şeklinde yapılan niteleme de Osmanlı kitabiyatı içinde kendine yer bulmuştur. Zira felsefeyi Yunan'dan İslam medeniyeti havzasına aktaran tercüme faaliyetleri sırasında Platon çeşitli şekillerde,

makbul ifadelerle nitelendirilmiştir.(Olguner, 1989, s.3-10) *Seyahatnâme'*de, bu geleneğe uygun olarak, Platon'dan, Eflâton ya da Eflâtun-ı İlahi şeklinde söz edilmektedir.

Evliya Çelebi, Sokrates bahsinde izah etmeye çalıştığımız üzere, Platon'u zikrettiği yerlerin mühim bir kısmında onu tababet ile ilişkili olarak gören ve gösteren hekim sıfatıyla anmaktadır. ([Benzer nitelendirmeler için bkz: Evliyâ Çelebi, 2012e, s.14, 141, 155, 313; 2012d, s.75; 2012b, s.29]). Aslında bu da yadırganacak bir mesele değildir. Zira geleneksel İslam felsefe kaynaklarında bu tababet bahsi o kadar vurgulanmıştır ki ayrı iki Eflâtun'dan söz ediliyormuş gibi bir neticeye varanlar bile olmuştur. Biri tabip öbürü filozof olan bu iki motifin, konuyu ihtilaflı hale getirdiği bile söylenebilir. Bunun yanı sıra onu, farmakolojiden gastronomiye kadar uzatılabilecek bir çizgi de hem ilaç terkip eden hem de yiyecek-içecek hususunda uzman biri olarak da vafeder. Evliya'ya göre Eflâtun, "Hardalcılar esnafı" nın pîridir. Zira bir gün yeke tutulan filozof, hardal yemekle bunu tedavi etmiştir.(Evliyâ Çelebi, 2012e, s.339) Öte yandan Eflâtun, balsuyunu ilk "icat eden" kişidir. Çelebi'ye göre, Atina'da bu icadı yapmıştır. Bu sayede o, "balsuyu esnafı" nın da pîridir. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.420)

Yukarıda Sokrates'in tılsımından bahsetmiştik. Evliya, onun İstanbul'un tılsımlarından yedincisinin teşkilinin ona ait olduğunu söylemekteydi. İstanbul'un beşinci tılsımını da Eflâtun'un yaptığını söyleyen müellifimiz, bunun sivrisineklerden şehri korumak üzere teşkil edilmiş bir tılsım olduğunu söyler. O sayede kendi devrinde de İstanbul'a sivrisinekler girememektedirler. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.21). Burada bugünün bilimleri ile kadim devirlerin astroloji (Evliyâ Çelebi, 2012b, s.179), okültizm, simya, vb. ezoterik mahiyetteki branşlarının birlikte ele alındığını ve bütün bu bilgi araçlarının tamamının filozoflara yakıştırıldığını söylemek mümkündür. Çünkü filozof bilgedir. Bilge, ise geniş bir bilgi sahasının mahir kişisi olarak görülmektedir.

Felsefe-bilim tarihinin verilerine uygun olarak, onu bugünkü anlamıyla bir bilim adamı olarak da tavsif eder. İstanbul'un "Haritacılar esnafı" ndan bahsederken yine Eflâtun, bu bahiste geçen ilimlerin üstadı sıfatıyla anılır. Astronomi, coğrafya, topografya, kartografya hatta oşinografi sahalarına müteallik meselelerde üstat olarak anılır. Haritalama konusundaki bilgileri ile kartografik verilerin gemicilere rehberlik ettiği

söylenir. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.322). Başka bir yerde, filozof, Büyük İskender'e akıl vererek bazı imar, iskân, bayındırlık konularına dâhil olmuş, onun öğretmesiyle yapılan binalardan bahsedilmiştir. (Evliyâ Çelebi, 2012c, s.133-141; 2012g, s.343).

Seyahatnâme'de Platon'un bir başka zikrediliş biçimi de Eflâtun-ı İlahi, şeklidir. Bu şekliyle de ondan eserin pek çok yerinde söz edilmektedir. Bu adlandırma ile de onu bir tıp bilgini ve tababetin büyük isimlerinden biri olarak anar. (Evliyâ Çelebi, 2012c, ss. 16, 343; 2012b, s.178; 2012g, s.134, 135, 136; 2012a, s.13). Böylece Evliya'nın Platon'u ister Eflâtun ister Eflâtun-ı İlahi olarak ansın bir fark gözetmediği, aynı kişiye delaleten bu adları kullandığı sonucuna varabiliriz. Yukarıda geçen tılsım bahsine uygun olarak yine bu isim terkihiyle ona ait bir tılsımdan bahsetmesi (Evliyâ Çelebi, 2012c, s.299; 2012b, s.177) sözünü ettiğimiz delaleti güçlendirir mahiyettedir. Eflâtun-ı İlahi, *Seyahatnâme*'de, Akademi'sine ve öğretmenliğine işaretlerle de anılır. Dersliğinden ve talebelelerinden, ayrıntı vermeksizin söz edilir. (Evliyâ Çelebi, 2012h, s.357; 2012b, s.135).

Seyahatnâme'de Platon'a dair oldukça ilginç malumat arasında son olarak üzerinde duracağımız husus, onun mezarı ile ilgili verilen bilgilerdir. Kaynaklarda Platon'un ölüm tarihi, MÖ. 348/347/346 olarak gösterilmektedir. Ölüm yerinin Atina olduğu da eklenir. (Brun, 2007, s.10; Copleston, 1985, s.132; Olguner, 1989, s.133). Ancak kabri hakkında bir bilgi verilmez.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinin VI. Kitabında; Sırbistan, Macaristan, Romanya seyahatlerinin anlatıldığı sırada; filozofun kabrinden etraflıca söz etmektedir.(Evliyâ Çelebi, 2012b, s.140-141) Eyalet-i Budin'in sancaklarından olarak kitabında yer verdiği "liva-i Peçuv" (Evliyâ Çelebi, 2006, s.82) bahsinde konu geçmektedir. Bugün Macaristan'ın tarihi kentlerinden birisi olan, Peç diye bildiğimiz şehirdir bu.

Peç şehrinin ziyaretgâhlarını, makamlarını bildirirken Evliya Çelebi, ilkin Eflâtun-ı İlahi'nin Kabri'nden söz etmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2012b, s.140-141) Platon'un Macarcada adının "Laktanıtıyoş" olduğunu, iman getirmiş birisi olduğunu, mümin muvahhit bir hakîm ve bilgin olduğunu, hekimlikte hazakat sahibi, ilimlerde hezarfen olduğunu sayıp dökükten sonra, olağanüstü yeteneklerinden, başka ifadeyle kerametinden sitayişle bahseder. Daha sonra kabrinin, üzerinde türbe bulunmayan,

sade bir mezar olduğunu, mezarın bir gülistanda bulunduğunu, kabrin üstünde uzun yekpâre sert bir taşın olduğunu belirtir. Bu taşın filozofun kabrinin nişanı olduğunu söyler ve taşın üzerinde muhtelif lisanda yazılar olduğunu belirtir. En sonunda da ona rahmet okuyarak, Allah rahmet eylesin, duasıyla bahsi kapatır. Evliya'nın burada Platon için söyledikleri ve onu tasvir edişi, Müslümanlar arasında bu büyük filozofa niçin "ilahi" namının layık görüldüğünü, neden Eflâtun-ı İlahi diye anıldığını da izah eder mahiyettedir. (Evliyâ Çelebi, 2012b, s.140-141). Ancak halen Platon'un mezarına dair bugün ulaşılmış kesin bir bilgi-belge yoktur. Sadece, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, kaynaklarda vefat yeri olarak Atina belirtilmektedir.

Evliya Çelebi'nin Platon'u, Eflâtun'dur, Eflâtun-ı İlahi'dir. İnsanlığın seçkin isimlerindedir. Engin bir bilgiye sahip bilginlerindir. Bilgisine bütün yönleriyle vakıf bir bilgedir. Hem felsefe-bilim içindeki disiplinlere hakimdir hem de ezoterik güçlere sahiptir. Sultanların danışmendidir hem, pek çok şakirdi olan bir muallimdir hem de. Mümin muvahhit bir zattır ve kerametleri bulunan bir şahsiyettir. Çelebi'ye göre Eflâtun, mühim pek mühim isimdir. Sadece hekim ya da hakîm değil çok daha fazlasıdır.

Aristoteles (m.ö. 384-322): *Seyahatnâme*'de kendisinden hatırı sayılır derecede söz edilen bir başka Antikçağ filozofu da Aristoteles'tir. Bir kısmı yukarıda andığımız ve yerlerini gösterdiğimiz üzere, diğer filozoflar ile birlikte örneklik teşkil edecek isim listelerinde sıralanmışken bazı yerlerde de ondan müstakil bahsedildiğini görürüz.

En başta onun da hekimlik vasfına vurgu yapan değinilerin, ayrı bir yer tuttuğunu söylemeliyiz. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.14, 313; 2012c, s.343). Yine yukarıda Sokrates ve Platon'dan söz ederken geçen tılsım meselesi Aristoteles için de geçerlidir. İstanbul'un tılsımlarından bahseden Evliya, on yedisi karada, altısı denizde diye sayıp dökerken beşinci tılsımı Platon'a, yedinci tılsımı Sokrates'e atfetmişti. Dokuzuncu tılsımı teşkil eden ise Aristoteles olduğunu söyler. Günümüzde, halk arasında "muhabbet muskası" diye geçen muskaya benzer bir tesir meydana getirdiğine inanılan bir tılsımdır bu. Aralarına soğukluk girmiş, araları açılmış eşlerin birbirlerine olan muhabbetlerine yeniden kavuşmalarına yarar, Evliya'nın rivayetine göre. İşte bu tılsımı "Aristotalis" teşkil etmiştir.

Bununla muhabbet edenlerin gamlı gönülleri âbâd olurken Aristoteles'in ruhu da şâd olur (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.21), diyen Çelebi, felsefenin metafizik bahislerine, aşk problematiğine doğru bizim için bir yol açar gibidir.

Aristoteles, artık felsefeyi aşan bir şöhretle ve insanlıkça maruf, meşhur bir tabirle, Muallim-i Evvel diye nitelenir. Bu muallimlik sıfatına uygun olarak da *Seyahatnâme*'de zikrinin geçtiğini görürüz. Mevlânâ Mehmed Şeyh Şâdilü için, Aristo gibi dersi güzel anlatmasını bilen bilgi denizi idi (Evliyâ Çelebi, 2012c, s.350), diyen Evliya; hikmet-i ders-i Aristo'dan da övgü mahiyetinde bahseder.

Buraya kadar aktardıklarımızda Çelebi'nin, Aristoteles'i de diğer filozoflara benzer surette zikrettiğini söyleyebiliriz. Ancak Aristoteles'in adının, *Seyahatnâme*'de anılmasına vesile olan ifade başkadır. Evliya Çelebi, Kanuni Sultan Süleyman devri sadrazamlarından, aynı zamanda Kanuni'nin damadı Veziriazam Rüstem Paşa'dan bahsederken; "Kul cinsinden, Hırvat asıllı ve Aristo akıllı idi" (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.77), der. Bu tamlama biçimini de tekrar be tekrar eserinde kullanır. Vezirler başta olmak üzere devlet ricalinin yetkinliğini anlatmak için kullanır; âlimleri övmek için kullanır; fen sahiplerini taltif için kullanır; yüceltme ifadesi olarak kullandığı da görülür. Bir de tersinden, akıl sır erdirilemeyecek, güç kuvvet yetiştirilemeyecek mevzularda çaresizliği, aczi ifade için "Aristo akıllı" bile yetmez şeklinde kullanır. *Seyahatnâme*'nin sayfalarına serpilmiş (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.81, 105, 154, 235, 267, 296, 351, 426; 2012d, s.50, 239, 261, 388, 391; 2012c, s.21, 203, 341) bu yaygın kullanımdan anlaşılır ki, aklın timsali, numune-i imtisalidir Çelebi'ye göre Aristoteles. Akıllı niteleyen bir isme dönüşerek hatta akılla eşitlenecek bir mânâ yüklenerek, doğru, iyi, yetkin, övülmüş bir aklın ifadesinin mazmunu gibi asıl yerini alacaktır.

Evliya Çelebi'nin "Aristo" su, hekimdir, hakîmdir, muallimdir. Evet, doğrudur. Ancak hepsinden evvel ve hepsinden öte "akıl" dır. Bundan mânâ "âkil" demektir diyebiliriz de aslında bundan da ötedir. *Seyahatnâme*'de Aristoteles, akla misal, timsal, miyar ve esasen numune-i imtisalidir.

Müslüman Filozoflar

Felsefe tarihi için, yukarıda zikrettiğimiz cinsten üç ismi (Sokrates/Platon/Aristoteles), İslam felsefe tarihi içinde ararsak en çok tanınacak ve en az tartışılacak üçlemelerden biri şöyle olurdu muhtemelen: Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ. Bu üç isimle *Seyahatnâme*'yi taradığımızda ise önceki üç isim kadar zengin yer bulduklarını söyleyemezdik.

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî (ö. 252/866 [?]) ile Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî'nin (ö. 339/950), *Seyahatnâme*'de zikredildiğine dair kati bir ifadeye rastlamadık. Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037) ise eserde yeri belirgin bir isimdir.

İbn Sînâ'nın böyle bir konumda bulunması, aslında yadırganacak bir husus da değil. Zira İbn Sînâ, hem ilmiye çevrelerinde hem halk kültüründe ayrıcalıklı bir yere sahip olagelmıştır. Belki kültür coğrafyamızda en meşhur Müslüman filozoftur, desek yeridir. *Ebû Alî Sînâ Hikâyeleri* ile Anadolu folklorunda, sözlü geleneğin meşhur anlatılarından birinin başkahramanı olarak şöhret kazanmıştır. Hekim ve hakîm sıfatı ile mektep medrese çevrelerinde adı en çok anılagelen bir filozof olmuştur. (Edisyon, 2009, s.479-498; [Ayrıca bkz: Ziyaeddin, 2000, 2016]). *Seyahatnâme*'deki İbn Sînâ'yı tanımaya geçmeden Kindî ve Fârâbî meselesine dair sözümüzü tamamlamalıyız.

Evliya Çelebi'nin, "Hazret-i Şeyh el-Kindî rahmetullah..." diye zikrettiği şahsın, filozof Kindî olduğuna dair hiçbir işaret yoktur. (Evliyâ Çelebi, 2012a, s.17). Başka yerde geçiyorsa da biz tespit edemedik. Fârâbî ismi ise bu imlasiyla geçmez. Lakin birkaç yerde "Fâryâbî" olarak bir isim geçmektedir. *Seyahatnâme*'nin yazma nüshasında yazılış biçimi de "Fâryâbî" dir.(Evliyâ Çelebi, 2013, s.206b ve 211a) Ancak "Fâryâb" ile "Fârâb" başka coğrafyalara nispet edilen iki farklı beldedir. Toponimide, günümüzde Afganistan sınırları içinde kalan Cûzcân bölgesinde, Belh şehri yakınlarındaki yerleşim yerinin adı Fâryâb (bugünkü Devletâbâd)tır. (Atalay, 2013, s. 87). Oysa Fârâb, bugünkü Kazakistan sınırları içinde eski bir şehir olan Otrar'dır. (Kaya, 1995, s.162).

Çelebi'nin, "Abdullah Faryabi" olarak zikrettiği kişinin musikişinas olduğu aşikârdır. Bir yerde onun, rebabın mucidi (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.405) bir başka yerde kemençe sazandelerinin ustası olarak geçtiğini

görürüz. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.405). Ancak Fârâbî'nin musiki ile olan güçlü felsefi, ilmi bağı (İbn Ebû Useybia, t.y., s.603-609) da bize burada bir hükme varmak, bağlantı kurmak için kanıt sağlamaz. Fakat tıpkıbasım yazma nüshada (Evliyâ Çelebi, 2013, s.206b ve 211a) ve Latin harflerine aktarılmış çevriyazı baskısında (Evliyâ Çelebi, 2006, s.343-351) "Fâryâbî" olarak geçse de tıpkıbasımın "211a" sayfasındaki ibare ve ifadenin filozof Fârâbî'ye delalet ettiği açıktır. Zira "musiki ilminin Fârâbî'si" ifadesi Ebû Nasr el-Fârâbî'yi işaret etmektedir. Yukarda da zikrettiğimiz üzere Fârâbî, musiki alanındaki teorik ve pratik çalışmaları ile geniş bir ilgiye ve üne sahiptir. *el-Mûsîka'l-Kebîr* adlı kitabın da sahibidir. (Turabi, 2011, s.256-257) Nitekim *Seyahatnâme*nin tıpkıbasım ve çevriyazı nüshalarında yazım "Fâryâbî" olsa da, günümüz Türkçesine aktarılan nüshada "211a" daki kayıt "Fârâbî" olarak verilmiştir ki yerindedir lakin aslındaki yazım, dediğimiz gibi, farklıdır. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.415) İbn Sînâ ise bu tür bir ihtilaf ve müphemiyete yer olmayacak şekilde, Evliya'nın kayıtlarında açıkça hem de tekrar ile geçen bir filozoftur.

İbn Sînâ (ö. 428/1037): Filozof, *_Seyahatnâme'*de ilkin "Havaî fişekçiler esnafı" nun pîri olarak karşımıza çıkar. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.361) Bütün ateşbazlara pîr olmaya (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.399) hak kazanan filozofun, garip ve acayip bir sanat icat ettiğini de söyler, Çelebi, burada. Ardından da uzunca fişekçilerden ve fişek gösterilerinden söz etmektedir. İbn Sînâ'nın pîr olduğu bir başka esnaf topluluğu olarak da "Şişeci tacirleri esnafı" nı birkaç ayrı yerde gösteren müellif, "pîrleri yine Ebû Alî Sînâ'dır" diyerek, filozofun "pîr" olduğu sınıfların çokluğuna işaret eder gibidir. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.386; 2012d, s.83) "Yine"lemesini haklı çıkartacak şekilde "Safir-i bülbül sazandeleri" nin pîri olarak da onu gösterir. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.411).

Evliya Çelebi, ilm-i sîmâ (Kıyafetname diye de bilinen İslam felsefe kitabiyâtında, ilmu'l-kıyafe, ilmu'l-firase, vb. adlarla anılan kadim fizyonomi ilmi ([Geniş bilgi için bkz: Mustafa Bin Bâlî, 2014]) ile ilgisini kurarak İbn Sînâ'nın yaptırdığı bir hamamdan övgüyle bahsederek, o hamamı örnek gösterir. (Evliyâ Çelebi, 2012f, s.265).

Konya'nın hekimlerini (beden uleması diyerek) anarken Çelebi, onları hikmet ve tababet tarihinin meşhur bir grup ismine benzetip överek de

İbn Sînâ'dan bahseder. Böylece onu, mahir bir cerrah ve hâzık bir hekim olarak gördüğünü bu satırlarda açık bir şekilde ifade etmiş olur. (Evliyâ Çelebi, 2012c, s.17). Bu hususiyetinin başka sayfalarda yinlendiğini görürüz. (Evliyâ Çelebi, 2012a, s.13). Bir başka yerde ise İbn Sînâ'nın simya ilmine vukûfiyetini ima eder. (Evliyâ Çelebi, 2012d, s.89; 2012h, s.22). Hekimliğine vurgu ile ilmî tabiatını da över.(Evliyâ Çelebi, 2012d, s.391) Yine hekimlik sıfatı ile filozofu andığı bir başka yerde Evliya Çelebi, bu sefer, İbn Sînâ'yı, ecinne ve şeytanlar tayfası hakkında engin bilgi sahibi olarak tanıtır. Ardı sıra da sövgü ve vesvese konusunda o tayfanın yaptığı işlere dair malumatı filozof üzerinden aktarır. (Evliyâ Çelebi, 2012d, s.425).

Antikçağın üç filozofu için üç tılsımdan bahseden Çelebi, Ebû Alî Sînâ'ya atfen de bir tılsım bilgisi verir. Ona göre İbn Sînâ, Mısır'daki veba tılsımını teşkil eden isimdir. Çelebi'nin devrine değin tesirinin sürdüğünü de eklemiştir. (Evliyâ Çelebi, 2012h, s.105).

Evliya'nın İbn Sînâ'sı, hâzık bir hekim, devrinin ilimlerinde mahir bir bilgindir. Ancak bunlardan öte, Aristoteles'te ifade ettiğimiz gibi, belli bir özelliğin temerküz ettiği timsal kişiliktir. Ebû Alî Sînâ, *Seyahatnâme*'de pek çok meslek sınıfının, sanat dalının piridir. Evliya Çelebi'nin İbn Sînâ'sı, engin bilgisiyle bir "pîr" dir. Günümüz Türkçesinin taşıdığı anlamıyla değil de elbette devrinin çağrışımlarıyla bir pîrdir. Bugünün deyimiyle o, pek çok disiplinde maharet kesp etmiş bir uzman hatta uzmanların uzmanı bir üstattır. Evliya Çelebi'nin bu yaklaşımı, İbn Sînâ'nın İslam felsefesi sahasında meşhur olan "eş-şeyhü'r-reîs" ünvanıyla (İbn Ebû Useybia, t.y., s.437) da muvafık, mutabık ve isabetlidir.

Filozoflar için açtığımız başlıkları bitirirken, konu ile doğrudan alakalı olmayan ama lafzen tamamen çalışmamızın başlığında yer alan, Evliya Çelebi'nin bir ifade terkiimine de değinmek istiyoruz. "Felâsife" sözcüğü, Arapça asıllıdır ve Türkçemizin Osmanlı asırlarında da kullanılagelmiş bir kelimedir. "Filozoflar" manasına gelen çoğul bir anlam taşır. Evliya'nın filozoflarından bahsedince, bunu da esastan alakasız olsa da lafızdan ilişkili bulduğumuz için yer vermek istedik. *Seyahatnâmenin* birinci kitabında, bozacı esnafını anlatırken Evliya, söz meyhanelere ve sarhoşluk veren içeceklere kadar gelince, bir uyarıda bulunmak ihtiyacı hisseder. Bunca mekânı gezip anlattık ama sarhoşluk veren maddeleri geçin keyif verici maddelerden bile beriyiz, uzağız der. Üç tür boza dı-

şında; sarhoşluk verenler ya da keyif verenlerin hiçbirini, anasından doğduğu günden beri, ağzına sürmediğini söyler. Bu sayıp döktüklerinin arasında epey yekûn tutan bir macunlar listesi de vardır. İşte o macunlardan birinin adı da “ma’cun-ı felasife” dir. (Evliyâ Çelebi, 2012e, s.419; 2006, s.354). Baharat ve şeker katılmış yumuşak ve yapışkan şekerleme; ağda olarak tarif edilen (Çağbayır, 2007, s.3691) macunun, “filozoflar” ile namlanmış olanı nemenem bir şeydir, bu çalışmanın konusu değil elbet. Ancak, 147 dilden kelimeler toplamış Evliya Çelebi’nin lügatinde, lafzen de olsa “felasife” yi kayıt altına alıp işaretlemek de yine bu çalışma için abes olmasa gerek.

Sonuç ve Değerlendirme

Evliya Çelebi’nin *Seyahatnâmesinde* şekillendirdiği evren; tarihten coğrafyaya, astronomiden astrolojiye, simyadan kimyaya, mitolojiden etnografyaya, topografiden kartografiye hatta toponimiye, okültizmden ezoterizme, acayibülgarayıpten efsanelere, gastronomiden fauna ve flora bilgisine kadar; rengarenk ve zengin bir muhtevaya sahiptir.

Başta soru olarak ortaya koyup araştırmaya çalıştığımız *Seyahatnâme’deki* yeri bakımından felsefe disiplininin de, bu zengin muhtevaya dâhil olduğunu, şimdi artık rahatlıkla söyleyebiliriz. Felsefe etkinliğinin asıl öznesi olan filozofların da Evliya Çelebi’nin evreninde hatırı sayılır ve saygın bir yere sahip olduğunu bu tespitte dâhil etmeliyiz.

Seyahatnâmede felsefeye dair müktesabatı ararken eserin hususen bir felsefe eseri olmaması dolayısıyla felsefenin bilinen ve genel kabul görmüş en meşhur simaları üzerinden araştırmayı yürüttük. Bu parametreye nispetle de felsefenin yerini göstermeye çalıştık. Ancak öte yandan felsefeye ve filozoflara verilen bu yerin dayanağı olacak bir literatüre de rastlamadık. Zira *Seyahatnâmenin* yapısı ve yazıldığı dönem itibariyle böyle bir sonuca ulaşmak da beklediğimiz bir şey değildi.

Bizim araştırma perspektifine yerleştirdiğimiz filozoflar dışında, “kelem-felsefe-tasavvuf” bütünlüğü içerisinde İslam düşüncesinin diğer tarihi simalarına da bakılabilir. Onlar da Evliya’nın filozoflar listesinde değerlendirilebilir, bu yönde yapılacak çalışmalarla, düşünce tarihimiz özel bir zaviyeden de görülüp, genişletilip, ele alınabilir.

Bu biyografik yaklaşımın dışında, *Seyahatnâmenin* zengin içeriğinin felsefe kültürümüz açısından ele alınması, felsefe kültürümüzün kayıtlarından sayılarak incelenmesi, felsefe tarihi ve bahisleri bakımından verimli sonuçlar doğuracaktır.

Kültür tarihimizi ihata edecek nihai sonuçlara ulaşabilmek için yapılacak çalışmalarda, felsefe tarih ve birikiminin göz ardı edilemeyeceği aşikârdır. Bunun gibi aşikâr olduğunu düşündüğümüz bir konu da, felsefemizi öz kaynaklarımızdan, kültürümüzün otantik kaynaklarından taramanın zorunluluğudur. Bu sayede hem kültürümüze dair özgün ve yerinde felsefi yorumlara ulaşmayı hem de felsefeyi ana dalın dışında yan dallar aracılığıyla da tanımayı umabiliriz.

EXTENDED ABSTRACT

The Philosophers of Evliya Celebi

*

Mehmet Harmancı
Necmettin Erbakan University

One of the indispensable parts of cultural history is philosophical activity with all its branches and periods. Cultural history appears as a source that cannot be ignored in dealing with the discipline of philosophy. We discussed Evliya Celebi's *Book of Travels (Seyahatname)*, which is a work that has recorded the Ottoman period of our culture in detail and in many ways, in terms of its contribution to the content of philosophy and especially from the perspective of philosophers. We examined the subject, considering that it is important in terms of the relationship between philosophy and cultural history, as well as in terms of its contribution to philosophical biography.

We investigated the following questions in the study: Evliya Celebi's *Book of Travels*, which is rich in content and contains data on many disciplines, includes what is related to philosophical activity; especially how he dealt with the philosophers who were the subjects of his philosophical activity; in the *Book of Travels*, which philosophers are included from ancient philosophy to Islamic philosophy; what are there in the areas of interests that Evliya Celebi holds very broadly about philosophy and philosophers?

In Evliya Celebi's portrait gallery a wide list of names can be found, from living personalities of his time to the names of the past, from those who wandered on earth to those who have passed into eternity underground. It is also possible to reach many things in his works, from the commemoration of the professionals with their work to the discourses of legendary historical figures. Even looking at the very voluminous (449 pages) master's thesis (Dağlı, 1994) of Yücel Dağlı, who prepared an index of place and person names only for volume 1 of *Book of Travels*, will give us an idea about the list of persons included in the entire *Book of Travels*. Did the philosophers find a place for themselves in this large list of persons, and if so, who are they and to what extent? In Evliya Celebi's

portrait gallery, which are the figures of philosophers that have been moved to the future and how are they depicted?

While trying to exemplify the place of philosophical activity in our cultural history through a work, we aimed to determine how philosophers are seen and understood in our culture in the same work.

Considering the works that carry philosophy as a history, culture and narrative element, accepting and evaluating it as a building block of its own integrity, even if it does not directly or indirectly relate to philosophy, in terms of its contribution to the history and culture of philosophy, is to examine the works in terms of the materials it carries to the discipline of philosophy apart from its own purpose. It would be correct to explain the issue we aim in this study from this point of view. Is there anything about the culture of philosophy in the repertoire of *Book of Travels*? If so, what are there? With this question, we can turn to it with curiosity. Our issue will not be Evliya Celebi's philosophy, nor is it a discussion on philosophy or an original research within the framework of philosophy. However, in the *Book of Travels*, questions such as whether Celebi has provided us with material on philosophy or what he has presented can open our way and draw our horizons.

Evliya Celebi met with the people in the cities he visited, recorded what he heard from them, and took note of the stories of past people, their adventures and personalities that turned into parables, and brought together their astonishment, worries, joys and sorrows in a style of his own. In this way, he not only portrayed himself as a human being very well between the lines, but also engraved the portraits of the people he described that would pass into the future, like a verbal sculpture, a colorful and delicate poetic painting. In his work, we see that certain names, from ancient philosophers to Muslim philosophers, are mentioned in various ways.

If we call them the most famous trio in the long history of philosophy, I can say that we do not make a wrong judgment: Socrates, Plato, Aristotle. This trio is still the first triad that comes to mind when philosophy is mentioned in this 2500-year-old history. We see that they find a place for themselves in Evliya Celebi's vast records. Although Socrates did not find a place as much as Aristotle and Plato, he has a considerable place when talking about the philosophers of

the *Book of Travels*: this trio formed the most famous master-apprentice line in the history of philosophy.

For the history of philosophy, if we search for the three names (Socrates/Plato/Aristotle) mentioned above in the history of Islamic philosophy, one of the most well-known and least discussed triads would probably be: Kindi, Farabi, İbn Sina. When we scanned the *Book of Travels* with these three names, we could not say that they found a place as rich as the previous three names. Nevertheless, we should include in this determination that the philosophers, who are the main subjects of the philosophical activity, have a considerable and respected place in Evliya Celebi's universe. Apart from the philosophers that we have placed in our research perspective, other historical figures of Islamic thought can be looked at within the unity of "kalam-philosophy-sufism". They can also be evaluated in Evliya Celebi's list of philosophers, with studies to be made in this direction, our history of thought can be seen from a special point of view, and expanded.

Apart from this biographical approach, examining the rich content of the *Book of Travels* in terms of our philosophy culture and focusing it as one of the records of our philosophy culture will yield fruitful results in terms of the history of philosophy and its research fields. It is obvious that the history and accumulation of philosophy cannot be ignored in the studies to be carried out in order to reach the final results that will encompass our cultural history. Another obvious issue is the necessity of scanning our philosophy from our own resources, from the authentic sources of our culture. In this way, we can hope to reach original and appropriate philosophical interpretations of our culture and to get to know philosophy through minor branches other than the major.

Kaynakça / References

- Atalay, M. (2013). *Zahîr-i Fâryâbî. DîA*. (Cilt. 44, ss. 87-88). İstanbul: TDV Yayınları.
- Atsız, H.N. (2018). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden seçmeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Baysun, C. (1993). Evliya Çelebi. *MEB İA*. (Cilt. 4 ss. 400-412). İstanbul: M.B. Basımevi.

- Bölükbaşı, R. T. (2015). *Tekke ve halk edebiyatı makaleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Brun, J. (2007). *Platon ve akademia*. (İ. Yerguz, Çev.). Ankara: Dost.
- Copleston, F. (1985). *A history of philosophy* (C. 1-9). New York: Doubleday.
- Dağlı, Y. (1994). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin 1. cildindeki yer ve şahıs isimleri indeksi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İÜSBE, İstanbul.
- Dankoff, R. ve Tezcan, S. (2011). Evliya Çelebi kaynakçası. N. Tezcan ve S. Tezcan (Der.), *Evliya Çelebi içinde*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Demir, U. (2012). Müstensihinin kaleminden Seyâhâtname'nin istinsah hikâyesi. C. Yılmaz (Der.), *Evliya Çelebi Atlası içinde* (s.171-177). İstanbul: MEDAM (Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi).
- Develi, H. (2012). Evliya Çelebi kronolojisi. C. Yılmaz (Der.), *Evliya Çelebi Atlası içinde* (ss. 26-33). İstanbul: MEDAM (Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi).
- Diniz, Y. (Özy.). (2017). *Evliya Çelebi'nin acayip ve garip dünyası*. İstanbul: YKY.
- Duman, M. (2012). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. C. Yılmaz (Der.), *Evliya Çelebi Atlası içinde* (ss. 166-170). İstanbul: MEDAM (Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi).
- Dülger, E. (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesindeki büyü, sihir ve falın halkbilimi açısından değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). SÜSBE, Konya.
- Edisyon. (2009). *Büyük Türk filozofu ve tıp üstadı İbni Sina*. Ankara: TTK.
- Evliyâ Çelebi. (2012a). *Günümüz Türkçesi ile Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (C. 2 (10. Kitap)). İstanbul: YKY.
- Evliyâ Çelebi. (2012b). *Günümüz Türkçesi ile Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (C. 1 (6. Kitap)). İstanbul: YKY.
- Evliyâ Çelebi. (2012c). *Günümüz Türkçesi ile Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (C. 1 (3. Kitap)). İstanbul: YKY.
- Evliyâ Çelebi. (2012d). *Günümüz Türkçesi ile Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (C. 1 (4. Kitap)). İstanbul: YKY.
- Evliyâ Çelebi. (2012e). *Günümüz Türkçesi ile Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (C. 1 (1. Kitap)). İstanbul: YKY.
- Evliyâ Çelebi. (2012f). *Günümüz Türkçesi ile Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (C. 1 (2. Kitap)). İstanbul: YKY.

- Evliyâ Çelebi. (2012g). *Günümüz Türkçesi ile Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (C. 1 (8. Kitap)). İstanbul: YKY.
- Evliyâ Çelebi. (2012h). *Günümüz Türkçesi ile Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (C. 1 (5. Kitap)). İstanbul: YKY.
- Evliyâ Çelebi. (2013). *Seyahatnâme -tıpkıbasım- (I-IV)*. Ankara: TTK.
- Evliyâ Çelebi, M. Z. b. D. (2006). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I-X* (C. 1). İstanbul: YKY.
- Evliya Çelebi Özel Sayısı*. (2011). TYB Akademi, (2).
- Fatma, Â. (2006). *Teracim-i ahvâl-i felâsife*. Ankara: Çizgi Kitabevi.
- Günaydın, Y. T. (2011). Gezi edebiyatı kaynakçası. *Hece Dergisi-Gezi Özel Sayısı*, (174-175-176), 487-519.
- İbn Ebû Useybia. (t.y.). *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-hayat.
- İzmirli, İ. H. (1997). *İslam'da felsefe akımları*. İstanbul: Kitabevi.
- Kahraman, S. A. (2013). Evliya Çelebi. *Seyahatnâme -tıpkıbasım- (I-VI)* içinde (C. 1, s. XXXV-XLV). Ankara: TTK.
- Karadeniz, A. (2021). *Yazımın düşüşü*. Ankara: Pruva Yayınları.
- Kaya, M. (1995). *Fârâbî. DİA*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Keklik, N. (1966). *Muhyiddin İbnü'l-Arabî (Hayâtı ve Çevresi)*. İstanbul: Büyük Matbaa.
- Keklik, N. (1967). *Sadreddîn Konevî'nin felsefesinde Allah-kâinât ve insan*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Mustafa Bin Bâlî. (2014). *Yüzler hali söyler (Risâle-i Kıyâset-i Firâset/İlm-i Firâset)*. İstanbul: Büyüyenay.
- Olguner, F. (1989). *Batı ve İslam kaynakları ışığında Platon*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Onay, A. T. (1993). *Eski Türk edebiyatında mazmunlar*. Ankara: TDV Yayınları.
- Özalp, H. (t.y.). *İslam felsefesinin 100'ü*. Ankara: OTTO.
- Sheridan A. R., (Aksoy) ve Sheridan D., M. (2011). Evliyâ Çelebi'nin hayatı: Zamandizimsel bir döküm. N. Tezcan ve S. Tezcan (Der.), *Evliya Çelebi içinde* (ss. 20-36). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Taşdelen, V. (2013). *Felsefeden edebiyata*. Ankara: Hece Yayınları.
- Taşdelen, V. (2015). *Felsefe kültürü*. Ankara: Hece Yayınları.
- Tezcan, N. (2009). *Seyahatnâme. DİA*. (Cilt. 36, ss. 16-19). İstanbul: TDV Yayınları.

- Tezcan, N. (2011a). "Evliyâ Çelebi ne zaman doğdu ne zaman öldü?". N. Tezcan ve S. Tezcan (Ed.), *Evliya Çelebi* içinde (s.37-42). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tezcan, N. (2011b). Seyahatnâme'nin genel yapısı önemli yazmaları ve basıkları. N. Tezcan ve S. Tezcan (Der.), *Evliya Çelebi* içinde (s.116-130). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tezcan, N. (2011c). 1814'ten 2011'e Seyahatnâme araştırmalarının tarihçesi. N. Tezcan ve S. Tezcan (Der.), *Evliya Çelebi* içinde (s.78-115). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tezcan, S. (2011a). Evliya Çelebi'nin doğum günü. *Toplumsal Tarih Dergisi*, (207), 64-67.
- Tezcan, S. (2011b). Bir dâhinin Seyahatnâmesi. N. Tezcan ve S. Tezcan (Der.), *Evliya Çelebi* içinde (s.12-19). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Touati, H. (2004). *Ortaçağda İslam ve seyahat*. (A. Berktay, Çev.). İstanbul: YKY.
- Turabi, A. H. (2011). El-Mûsîka'l-Kebîr. *DİA. DİA.* (Cilt. 31, s.256-257). İstanbul: TDV Yayınları.
- Vural, M. (2003). *İslâm felsefesi sözlüğü*. Ankara: Elis Yayınları.
- Yıldırım, Ö. A. (2020). *Kavram atlası/felsefe I*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yılmaz, C. (Der.). (2012). *Evliya Çelebi atlası*. İstanbul: MEDAM (Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi).
- Zavotçu, G. (2006). *Divan edebiyatı kişiler-kişilikler sözlüğü*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ziyaeddin, S. Y. (2000). *İbn-i Sina masalları (Gencine-i Hikmet)*. Ankara: Yeni Kuşak.
- Ziyaeddin, S. Y. (2016). *Gencîne-i hikmet hikâye-i Ebû Ali Sînâ*. İstanbul: Büyüyenay.

Kaynakça Bilgisi / Citation Information

Harmancı, M. (2021). Evliya Çelebi'nin filozofları. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(42), 6054-6080. DOI: 10.26466/opus.888519.